

I. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Εἰσαγωγικά

«Ὁ ἄνθρωπος φύσει ὀρέγεται τοῦ εἰδέναι» δογματίζει ὁ ἐπιστήμων Ἀριστοτέλης. Ὁ ἄνθρωπος φύσει ῥέπει πρὸς συνάντησιν τοῦ συγγενοῦς, ἐνὸς ποθητοῦ τῆς ψυχῆς πέραν τῶν ὀρίων κειμένου, λέγει ἡ ψυχολογία (¹).

Κατὰ ὅλως μυστηριώδη, δυστυχῶς δι' ἡμᾶς σήμερον, τρόπον ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐπεκοινώνει πρὸς τὸν Θεὸν του. Ἡ Γένεσις μᾶς περιγράφει ζωηρότατα ἄμεσον ἐπικοινωνίαν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ὁ Ἀδάμ, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος τῆς Θρησκείας, ἐγνώριζε τὸν Θεὸν καὶ ἐπεκοινώνει μετ' Αὐτοῦ «καθ' ἡμέραν». Αὕτη ἡ ἐπικοινωνία εἶναι καὶ ἡ μακαρία, ἡ παραδεισιακὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸ τῆς πτώσεως αὐτοῦ. Μετὰ τὴν πτώσιν ὁ Θεὸς ἐπικοινωνεῖ καὶ πάλιν μετ' αὐτοῦ πλὴν μόνον μὲ ὠρισμένους μεγάλους ἄνδρας, τοὺς δούλους Του, τοὺς προφῆτας Του.

Οἱ πολλοὶ ἄνθρωποι ἀπεμακρύνθησαν τοῦ Θεοῦ. Ἐχασαν τὴν πραγματικὴν μετ' Αὐτοῦ ἐπικοινωνίαν, ἔχασαν τὴν ἀληθῆ περὶ Αὐτοῦ ἰδέαν.

Ἐμεινεν ὅμως μέσα των τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ των αἰσθητηρίου διέκρινον πάντοτε κάποιαν ὑπερφυσικὴν δύναμιν κρυπτομένην καὶ δρῶσαν ὀπισθεν τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἡ ἄγνωστος αὕτη δύναμις ἦτο ὁ Θεὸς των, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἠσθάνοντο ἑαυτοὺς ἐξηρτημένους. Αἱ ἐκ τῆς φύσεως ἐντυπώσεις—ἡ πορεία τῶν ἀστέρων, ἡ ἀνατολὴ καὶ δύσις τοῦ ἡλίου, ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκότους—ἦσαν πολὺ ζωηρότεραι εἰς αὐτοὺς. Δὲν ἦσαν ἀπλαῖ ἀλληγορίαι, ἀλλὰ ἐνέργειαι ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, αἵτινες ἐγέννων εἰς τὴν ψυχὴν των τὸν φόβον ἢ τὴν λύτρωσιν. Ἡ ψυχὴ των ἤρχετο εἰς ἄμεσωτέραν ἐπαφὴν πρὸς τὴν φύσιν. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ συναίσθημα τῆς ἀβεβαιότητος τοῦ Κόσμου ἦτο πιὸ αἰσθητὸν καὶ ἐγέννα ζωηρότερον τὸν φόβον καὶ μεγαλυτέραν τὴν δίψαν πρὸς λύτρωσιν. (Τὸ μικρὸ παιδί βλέπει καὶ σήμερα πολὺ διαφορετικὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς φύσεως. Ὅμιλεῖ καὶ μὲ τὸ πτηνὸν καὶ μὲ τὸ ἄνθος καὶ μὲ κάθε ἄλλο ἀντικείμενον) (²).

1. Νικ. Λούβαρη : Ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας, σ. 164 ἔ.

2. H. H. Schrey Existenz u. Offenbarung, σελ. 164 ἔ. Sprauzer μν. ἔ... σελ. 90, 114, 124 ἔ. Τὸ αὐτὸ πρᾶξουσι καὶ ἄλλαι παλαιαὶ θρησκείαι. Οἱ Ἴνδοι π.χ. θρησκεύουν κατὰ διάφορον τρόπον ἢ ἡμεῖς, οἵτινες βαδίζομεν περισσότερο κατὰ τὴν ἐπιστήμην, ἣτις περιορίζεται εἰς τὸ τόσον μικρὸν πεδῖον τοῦ ἐπιστητοῦ.

Ἰπὸ τοιοῦτον πνεῦμα κατεχόμενος ὁ ἄνθρωπος μέχρι τοῦ βου π. Χ. αἰῶνος, ὡς ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ, τὴν ὄλην ὕπαρξιν τοῦ κόσμου καὶ ἑαυτοῦ ἐξήρτα ἀπολύτως ἀπὸ τοῦ θείου, ὡς τῆς μόνης αἰτίας τοῦ παντός —εἴτε Θεὸς εἴτε θεοὶ ἦτο τοῦτο. Μία μαγικὴ δύναμις κρατεῖ αὐτὸν δεδεμένον εἰς τοὺς θεοὺς. Ὁ ὅλος ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὴν μαγικὴν αὐτὴν δύναμιν νὰ τοῦ ἐπιβάλλεται μετὰ τόσης θελήσεως, ὥστε ἀνεξετάστως παραδίδεται πρὸ τῆς τεραστίας αὐτῆς ἐπιρροῆς. Ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν μορφῶν τῆς λατρείας καὶ τῆς ποιήσεως, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, οὐδὲν ἄλλο μαρτυρεῖ ἢ ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ τὰ πάντα ἀπέδιδον καὶ ἐξήρτων ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ λατρεία τοῦ θείου εἰς λίθους, σύμβολα γονιμότητος, δένδρα καὶ γενικῶς εἰς στοιχεῖα τῆς φύσεως, μέχρις αὐτῶν τῶν ἀνθρωπομόρφων θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, προδίδει τὸν πόθον καὶ τὴν ἀνάγκην τοῦ ἀνθρώπου νὰ εὕρισκεται εἰς στενὴν ἐπαφὴν πρὸς τὸ ἀγνώστον καὶ ὅμως παντοῦ αἰσθητὸν αὐτὸ θεῖον, τὴν ἐπικοινωνίαν καὶ τὴν εὐνοίαν τοῦ ὁποῖου ἐπιζητεῖ διὰ τῆς ποικιλομόρφου λατρείας (προσευχαί, ὕμνοι, ζωοθυσίαι καὶ ἀνθρώποθυσίαι ἀκόμη). Τὸ πῶς καὶ διατὶ τὸν Θεόν, οὐδεὶς ποτε διενόηθη νὰ θέσῃ ὑπὸ ἔλεγχον. Μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰῶνων τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου ἐξασθενεῖ καὶ ἐπέρχεται μία βαθμιαία χαλάρωσις τῆς πρώτης αὐτῆς ψυχικῆς σχέσεως πρὸς τὸν Θεόν. Τοῦτο συνετέλεσεν, ὥστε ἡ πραγματικὴ αὐτὴ λατρεία νὰ ἐκφυλισθῇ εἰς λατρείαν τῶν ἀπλῶν τύπων. Ὄταν ὅμως ἡ λατρεία μένει τύπος καὶ δὲν ζῆ ὀπισθεν τοῦ ἀναγκαίου τύπου ἢ ζωογόνος πνοῆ τοῦ πνεύματος, τότε ἡ θρησκεία χάνει εἰς δύναμιν μορφωτικὴν τῆς ψυχῆς. Ὄταν δὲ χάσῃ τὴν δύναμιν τῆς αὐτῆς, ἐκφυλίζεται καὶ ἀπομακρύνεται τῆς πραγματικότητος. Παύει πλέον νὰ ἱκανοποιῇ τὰ ὑψηλότερα ἰδανικὰ τῆς ψυχῆς καὶ τότε ἀρχίζει ἡ ἀντίδρασις ἢ ψυχικὴ, ὁ νεκρὸς πλέον τύπος ἐγείρει τὴν ἀμφιβολίαν εἰς τὸν σκεπτόμενον ἄνθρωπον. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μὲ κλονιζομένην τὴν πίστιν δὲν ἱκανοποιεῖται πλέον, δὲν πείθεται, διὰ τοῦτο καὶ ἀρνεῖται τὴν τελείαν ἐξάρτησίν του ἀπὸ τῶν θεῶν τῆς παραδόσεως ὡς ἀσαφῶς μαρτυρουμένων. Ἐπαναστατεῖ κατὰ τοῦ καθεστώτος καὶ ζητεῖ πλέον λογικώτεραν ἐξήγησιν τῶν αἰνιγμάτων ποὺ τὸν περιβάλλουν.

ΑΠΟ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΛΟΓΟΝ

*«Διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν
καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν».*

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Τὸν γενικὸν αὐτὸν νόμον τῆς ἀνεξαρτάτου καὶ τυφλῆς ὑποταγῆς τῶν πάντων εἰς τὸ θεῖον, τὴν μαγικὴν αὐτὴν ἐξάρτησιν τῶν πάντων ἐξ αὐτοῦ, ἔρχεται νὰ διαταράξη τὸ ἐρευνητικὸν πνεῦμα τοῦ Ἑλληνος. Διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος κατὰ τὸν Ζ' πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀποφασίζει τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα—ἀνικανοποίητον ἀπὸ τὰς συγχρόνους θρησκευτικὰς δοξασίας—νὰ διασπάσῃ τὰ ἰσχυρὰ δεσμὰ τοῦ Μύθου, τῆς Θεολογίας, τῆς Παραδόσεως τῶν χιλιετηρίδων. Ἀρνεῖται τὴν ἀσαφῶς πλέον μαρτυρουμένην τυφλὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἐξάρτησιν. Ἐκφεύγει τοῦ πεδίου τῆς μαγικῆς ἐπιδράσεως αὐτοῦ, καὶ αἰσθάνεται ἑαυτὸ ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῶν φοβερῶν ὀμμάτων τῶν Ὀλυμπίων θεῶν καὶ τῆς εἰμαρμένης. Ἐκτοτε ἡ μὲν πνευματικὴ ἐλευθερία θὰ μένη ὁ κρυφὸς πόθος παντὸς πνευματικοῦ ἀνθρώπου, τὸ δὲ φιλελεύθερον Ἑλληνικὸν πνεῦμα ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τοῦ ζητοῦντος ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Τὰ φοβερὰ ἐρωτήματα. Ἐλεύθερος πλέον ὁ λογικὸς ἄνθρωπος, ὄντοτης ἀνεξάρτητος, προσωπικότης αὐτοτελής, ἀλλὰ καὶ μόνος ἐν μέσῳ τοῦ ἀπείρου, ἀτενίζει ἕκθαμβος τὰ ἄνωθεν αὐτοῦ κινούμενα οὐράνια σώματα καὶ τὸν πρὸ αὐτοῦ ἐκτεινόμενον ἄπειρον καὶ ὠραῖον γήινον κόσμον. Μὲ τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ κροτάφου—καὶ μετὰ τοὺς πρώτους ἐνθουσιασμοὺς—θέτει εἰς ἑαυτὸν τὰ πρῶτα φοβερὰ ἐρωτήματα. Τί, πόθεν, πῶς, καὶ πρὸς τί ὁ μέγας οὗτος κόσμος;

Χωρισμένοι πλέον οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι ἀπὸ τοῦ κόσμου τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, εἰς οὓς ἀνετίθεντο τὰ πάντα καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακά, μόνοι μέσα εἰς τὸν μυστηριώδη περὶ αὐτοὺς κόσμον καὶ χωρὶς τὴν παραδεδομένην πίστιν περὶ δημιουργίας καὶ συντηρήσεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν θεῶν, εὐρέθησαν ἀμέσως εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς λογικῆς κατανοήσεώς του. Ὁ ἐλεύθερος νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει τώρα ἀγωνιῶν νὰ ζητῇ προσανατολισμὸν.

Τραγικὴ ὄντως ἡ στιγμή διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ὁ μικροσκοπικώτατος ἄνθρωπος ζητεῖ νὰ συλλάβῃ διὰ τοῦ νοῦ τὸν περιβάλλοντα αὐτὸν ἄπειρον κόσμον. Ὁ μικρόκοσμος—ὡς ἐκάλεσεν ἡ φιλοσοφία τὸν ἄνθρωπον—ζητεῖ νὰ ἐπικρατήσῃ τοῦ μακροκόσμου, τοῦ σύμπαντος. Μεγαλειώδης ὄντως ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος!

Εἶναι ἴσως ἡ πρώτη φορά ὅποτε ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται μετὰ ὅλην τὴν ὑπέροχον αὐτοῦ μεγαλοπρέπειαν ἐν μέσῳ τῶν λοιπῶν δημιουργημάτων. Τὸ ἐγχείρημα εἶναι μέγα, ἀλλὰ καὶ ἡ περιέργεια τοῦ ἀνθρώπου

πίνου νοῦ εἶναι ἀπεριόριστος. Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας δὲν πρόκειται νὰ σταματήσει πρὶν ἢ ὁ ἄνθρωπος μέσα εἰς τὸν μικρὸν αὐτοῦ ἐγκέφαλον συλλάβῃ τὴν εἰκόνα καὶ τὸ νόημα καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ ὅλου περὶ αὐτὸν ἀπείρου κόσμου. Ἡ θεὰ τοῦ κόσμου θὰ ὠθῆ πάντοτε τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ φιλοσοφεῖν «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν... κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες 3. Μετ. Α, 2. «Πλὴν, πλανᾶται ὁ ἄνθρωπος καθόσον προσπαθεῖ» λέγει ὁ Goethe. Μετὰ σκληρὸν ἀγῶνα χιλίων ἐτῶν, κουρασμένος ἐκ τῆς ἐντατικῆς ἐρεύνης ὁ λόγος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας θὰ ὑποκύψῃ καὶ πάλιν ὀριστικῶς εἰς τὸν θεῖον Λόγον, ὡς τὴν Πηγὴν καὶ Αἰτίαν τοῦ παντός. Μέχρι σήμερον ἀκόμη αἱ κουρασμένοι γενεαί, μετὰ ἀπὸ κάθε πικρὰν διαπίστωσιν τοῦ περιορισμένου τῆς γνώσεως, παρηγοροῦνται μὲ τὴν ἐλπίδα «ἴσως μὲ τὴν παρέλευσιν τοῦ χρόνου ἐπιτύχωμεν τὴν ἀλήθειαν». Τοῦτο θὰ μένῃ πάντοτε τὸ παράπονον καὶ ἡ ἐλπίς ταυτοχρόνως τοῦ αἰεὶ ζητοῦντος ἀνθρώπου. Ἐὰν μέχρι σήμερον, εἴκοσι πέντε ὀλοκλήρους αἰῶνας μετὰ τὴν πρώτην φιλοσοφικὴν προσπάθειαν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἐξακολουθῆ νὰ κλονίζεται ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ἐρευναν καὶ ἀδυνατῆ νὰ καταλήξῃ εἰς θετικὰ περὶ τοῦ κόσμου συμπεράσματα, ἐὰν ἓνας Kant ἐκλόμισεν ὅλας τὰς μέχρις αὐτοῦ ἐπιτεύξεις τῆς φιλοσοφίας, οἱ δὲ σημερινοὶ κρίνουν τὰς τοῦ Kant τοιαύτας ὡς ἀτελεῖς, ἐὰν γενικῶς σήμερον τὰ σοφὰ συμπεράσματα τοῦ ἐνὸς φαίνονται εἴτε κωμικά, εἴτε ἀφελῆ, εἴτε παράλογα εἰς τοὺς ἄλλους, δύναται τις νὰ φαντασθῆ τὰς τεραστίαις δυσχερείαις ποὺ συνήντησε καὶ τὰς μεγάλας ταλαντεύσεις ποὺ ὑπέστη ἡ ἀνθρωπίνη σκέψις κατὰ τὰ πρῶτα αὐτῆς βήματα, κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἐξόρμησιν πρὸς κατάκτησιν τοῦ Ἀπείρου. Ὅλοι αἱ ἐπικρατοῦσαι σήμερον ἐπιτυχεῖς ἢ καὶ πεπλανημένοι θεωρίαι ἀνεκινήθησαν, συνελήφθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, κατὰ τὴν χιλιετῆ περίοδον τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὅλως ἐξαιρετικὴ θέσις τῆς περιόδου ταύτης εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ὅλου δυτικοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου καὶ τὴν κυρίαν βάσιν ἀποτελεῖ αὕτη.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ

Ἡ πρώτη Ἀρχὴ τοῦ Κόσμου. Μετὰ τὴν διακοπὴν αὐτὴν τῶν σχέσεων τοῦ πρὸς τοὺς θεοὺς εὔρεν ἑαυτὸν ὁ μικροσκοπικὸς ἄνθρωπος «γυμνὸν» ἐν μέσῳ τοῦ ἀπείρου κόσμου. Διὰ τοῦτο θὰ ζητήσῃ γρήγορα νὰ μάθῃ τί ἐστὶ κόσμος, διὰ νὰ εὔρῃ τί ἐστὶν ἄνθρωπος, ὡς ἐλάχιστου μέρος τοῦ κόσμου—ἐνῶς ἀντιθέτως ἐκ τοῦ τί ἐστὶν ἄνθρωπος θὰ δυνηθῆ ἀργότερον νὰ γνωρίσῃ μετὰ τινος θετικότητος καὶ τί ἐστὶ κόσμος.

Μὲ τὴν πρώτην παρατήρησιν ποὺ ἔκαμεν ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ

τοῦ πρὸ αὐτοῦ ἐκτεινομένου φυσικοῦ κόσμου, διεπίστωσεν ἀμέσως τὸ μεταβλητὸν καὶ ἀβεβαίον αὐτοῦ. Ἐν διαρκὲς γίγνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι τῶν πάντων, χωρὶς νὰ παρέχεται οὐδαμοῦ ἡ λογικὴ βάσις περὶ τῆς αὐθυπαρξίας καὶ βεβαιότητος τῶν αἰεὶ γιγνομένων καὶ ἀπολλυμένων ἐπὶ μέρους αἰσθητῶν ὄντων. «Τὰ πάντα ῥεῖ» εἶναι ἡ κλασσικὴ ἔκφρασις τοῦ Ἡρακλείτου, ἣτις θὰ ἀκολουθῆ κάθε ἐπισταμένην μελέτην τοῦ κόσμου καὶ θὰ ἐνσαρκώσῃ τὴν ἀγωνίαν ὄλων τῶν φιλοσόφων πάντων τῶν αἰώνων. Ὁ ἄνθρωπος ὁμῶς ζητεῖ τὴν βεβαιότητα καὶ δὲν θὰ ἡσυχάσῃ τὸ πνεῦμά του ἕως οὗ εὕρῃ αὐτήν, ὡς τὸ κατ' ἔξοχὴν πεποιητὸν. Ἀνάγκη λοιπὸν μιᾶς «Πρώτης Ἀρχῆς» ἐξ ἧς τὰ πάντα παράγονται χωρὶς αὕτη νὰ παράγεται ὑπὸ τίνος. Μία ὅλως ἀνεξάρτητος, σταθερὰ καὶ ἀμετάβλητος καθ' ἑαυτὴν ἀρχή, αἰτία τῶν πάντων. «Δεῖ γὰρ εἶναι τινα φύσιν ἢ μίαν ἢ πλείους μιᾶς, ἐξ ὧν γίγνεται τᾶλλα σωζομένης ἐκείνης», («ἐξ ὕδατος γὰρ φησὶ πάντα εἶναι καὶ εἰς ὕδωρ ἀναλίσκεσθαι»). Τὴν ἔρευναν ὁμῶς δὲν ἀπασχολεῖ πλέον ὁ δημιουργὸς Θεὸς ἢ οἱ θεοί. Ὁ κόσμος πρέπει νὰ κατανοηθῆ ἀφ' ἑαυτοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Πρώτη Ἀρχὴ αὐτοῦ θὰ ζητηθῆ ὑπὸ τῶν πρώτων φιλοσόφων ἐντὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἐντὸς τῆς ὕλης. Μέσα εἰς τὸν ὑλικὸν κόσμον πρέπει νὰ εὑρεθῆ ἓν στοιχεῖον ἀπὸ τὸ ὁποῖον νὰ προέρχωνται ὅλα καὶ εἰς τὸ ὁποῖον θὰ καταλήγουν διαλυόμενα τὰ πάντα. «Τῶν δὴ πρώτων φιλοσοφησάντων οἱ πλείστοι τὰς ἐν ὕλης εἶδει μόνας ᾤθησαν ἀρχὰς εἶναι πάντων· ἐξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα καὶ ἐξ οὗ γίγνεται πρῶτου καὶ εἰς ὃ φθείρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενούσης τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης (μεταβαλλομένης τῆς οὐσίας κατὰ τὴν πάθησιν), τοῦτο στοιχεῖον καὶ ταύτην ἀρχὴν φασὶν εἶναι τῶν ὄντων». Μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὁμῶς αὐτὴν περὶ τοῦ ἀναλλοιώτου τῆς μιᾶς ἀρχῆς καταλήγουν συνήθως εἰς τὴν ἄρνησιν πάσης γενέσεως καὶ φθορᾶς ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ διὰ τοῦτο «οὔτε γίγνεσθαι οὐδὲν οἴονται οὔτ' ἀπόλλυσθαι, ὡς τῆς τοιαύτης φύσεως αἰεὶ σωζομένης». Ἐν τῇ ζητῆσει τῆς πρώτης αὐτῆς ἀρχῆς κατὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως ἐξεφράσθησαν διάφοροι γνῶμαι, οὐχὶ ἄνευ ἐπιρροῆς τοῦ μύθου, τῆς γεραρᾶς παραδόσεως.

Θαλῆς — Ὑδωρ. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς Φιλοσοφίας Θαλῆς ὁ Μιλήσιος δέχεται ὡς πρώτην τοιαύτην τῶν πάντων ἀρχὴν τὸ ὕδωρ, «Θαλῆς μὲν ὁ τῆς τοιαύτης (τῆς φυσικῆς) ἀρχηγὸς Φιλοσοφίας ὕδωρ εἶναι φησιν» (τὴν τοιαύτην ἀρχὴν) εἶτε διότι ἐκ τῆς ὑγρασίας πᾶσα ζωὴ εἶτε διὰ τὸ ἄπειρον τῶν ὠκεανῶν εἶτε διότι οἱ παμπάλαιοι θεολογήσαντες «ὠκεανὸν καὶ τῆθ' ἔποιησαν τῆς γενέσεως πατέρας», «ἐξ ὕδατος γὰρ φησὶ πάντα εἶναι καὶ εἰς ὕδωρ ἀναλίσκεσθαι» (').

1. Diels B, 12. Ἀριστ. Μεταφ. Α, 3 Zell I, 1, σελ. 261 ἐ.

Ἄναξιμανδρος. Περισσότερον περὶ τὴν ἀστρονομίαν καὶ γεωγραφίαν ἀσχοληθεὶς ὁ Ἄναξιμανδρος παρατηρεῖ, ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἢ ἀπὸ ἑνὸς τῶν γνωστῶν τεσσάρων στοιχείων γένεσις τοῦ ἀπείρου τούτου κόσμου. Διὸ ἔλεγεν ὡς «ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον τὸ ἄπειρον». Ὅπερ δὲν εἶναι τι τῶν πεπερασμένων καὶ μεταβλητῶν στοιχείων, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, αὐτὸ τὸ ἄπειρον, «φύσεως αἰδίου καὶ ἀγήρω» ὄν, «ἄνευ ἀρχῆς, θεῖον, ἀθάνατον, ἀνώλεθρον, ἀγέννητον καὶ ἀφθαρτον», ἐξ οὗ γίνονται οἱ οὐρανοὶ καὶ οἱ ἄπειροι κόσμοι. «Ἐκ τούτου ὡς ἀμεταβλήτου τὴν γένεσιν ποιεῖ διὰ τῆς αἰδίου κινήσεως καὶ τῶν ἐναντιώσεων (θερμοῦ - ψυχροῦ, ὑγροῦ - ξηροῦ (1)).

Ψηλαφητὶ προχωρεῖ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ζητεῖ ἤδη τὴν αἰτίαν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἔξω αὐτοῦ. Τί εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ δὲν δύναται νὰ ὀνομάσῃ θετικῶς. Ἀκριβῶς διότι αὕτη δὲν περιορίζεται εἰς τὸν πρὸ ἡμῶν ἐκτεινόμενον γνωστὸν κόσμον. Ἀρνητικῶς ὅμως δέχεται αὐτὴν ὡς τι ξένον, ὅλως διάφορον πρὸς τὰ γνωστὰ καὶ πεπερασμένα, τὴν συλλαμβάνει ὡς «Ἄπειρον». Ἄπαξ ὀνόμασεν αὐτὴν ἄπειρον θὰ ἐπιστρατεύσῃ ὅλας τὰς ἀρνητικὰς ἐκφράσεις μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ προσδιορίσῃ τὸ ἀπροσδιόριστον καθ' ἑαυτό, ὡς ἔξω παντὸς λογικοῦ ὀρισμοῦ εὐρισκόμενον. Ὅλα τὰ στερητικὰ μόρια οὐδὲν ἄλλο μαρτυροῦν ἢ ἀδυναμίαν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ πρὸς σύλληψιν τοῦ ἀσυλλήπτου. Διὰ τοῦτο πάντοτε θὰ ἐπαναλαμβάνη τὰ: ἄνευ ἀρχῆς, ἀγήρω, αἰδίου, ἀθάνατον, ἀπόλυτον, ἀνώλεθρον, ἄπειρον, ἀγέννητον καὶ τὰ ὅμοια (2).

Ἄναξιμένης. Κάθε πρόοδος ἔχει καὶ τὰς διακυμάνσεις της. Τὸ ἀόριστον Ἄπειρον τοῦ Ἄναξιμάνδρου δὲν ἱκανοποιεῖ ἀπολύτως τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Ἄναξιμένη. Ὁ νοῦς ζητεῖ τὸ ἀπόλυτον φύσει, ἀλλ' ἀναπαύεται καλλίτερον εἰς τὸ ὀρισμένον. Ζητεῖ πάντα νὰ θέτῃ ὅρια, τὰ ὁποῖα πάλιν θὰ διασπᾶσθαι εἰς πρώτην εὐκαιρίαν, ὡς μὴ ἱκανοποιοῦντα τὴν ἀπεριόριστον δίψαν τῆς ψυχῆς. Διὰ τοῦτο ὁ Ἄναξιμένης ζητεῖ κάτι τὸ πιὸ συγκεκριμένον. Ζητεῖ κάτι τὸ ρεαλιστικώτερον ὡς ἀρχὴν καὶ βάσιν τοῦ κόσμου. Καταφεύγει διὰ τοῦτο εἰς τὸν ἀέρα. «Μίαν μὲν καὶ αὐτὸς τὴν ὑποκειμένην φύσιν καὶ ἄπειρόν φησι... οὐκ ἀόριστον δὲ ὡσπερ ἐκεῖνος (ὁ Ἄναξιμανδρος) ἀλλὰ ὀρισμένην, ἀέρα λέγων αὐτήν». Τοῦτο «ἀραιούμενον μὲν πῦρ γίνεσθαι, πυκνούμενον δὲ ἄνεμον, εἶτα νέφος, ἔτι δὲ μᾶλλον ὕδωρ, εἶτα γῆν, εἶτα λίθους, τὰ δὲ ἄλλα ἐκ τούτων». Ὁ ἀήρ εἶναι ὄντως τι ἄπειρον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὕδωρ τοῦ θαλοῦ, ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένον τι στοιχεῖον ἐναντι τοῦ ἀορίστου ἀπείρου τοῦ Ἄναξιμάνδρου. Ἐξ αὐτοῦ λοιπὸν τοῦ ἀπείρου ἀέρος διὰ πυκναραιώσεως γίνονται τὰ

1. Diels A, 1, 9, 10, 11, 15.

2. Ν. Λούβαρη ἑ. ἀ. σ. 51, 92.

λοιπὰ στοιχεῖα καὶ ὁ κόσμος, καὶ εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναλύονται. Καὶ τὸ θερμὸν καὶ ψυχρὸν—αἱ ἀντιθέσεις, ποὺ ἐπεκαλέσθη ὁ διδάσκαλός του— οὐδὲν ἔστι ἢ πυκναραίωσις τοῦ ἀέρος (¹). Τὴν δὲ ἐξάρτησιν τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ «ἀέρος ἢ πνεύματος» ζητεῖ νὰ κατανοήσῃ ἐκ τῆς ἡμέτερας ψυχῆς καὶ τῆς σχέσεώς αὐτῆς πρὸς τὸ σῶμα, «οἶον ἢ ψυχὴ ἢ ἡμέτερα ἀήρ οὔσα συγκρατεῖ ἡμᾶς καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει» (λέγεται δὲ συνωνύμως ἀήρ καὶ πνεῦμα) (²).

Διὰ τῆς τελευταίας του αὐτῆς θεωρίας θίγει τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως καὶ ἀναλογίας τοῦ σύμπαντος πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὅπερ θὰ ἀπασχολήσῃ ὀλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνας μικρόκοσμος μέσα εἰς τὸν μακρόκοσμον, τὸ σύμπαν μὲ ὅλας τὰς ἀναλογίας ἐν μικρογραφίᾳ.

Διὰ τοῦτο οἱ φιλόσοφοι ζητοῦν πολλάκις κατ' ἀναλογίαν νὰ ἐρμηνεύουν τὰ μυστήρια τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ μυστήρια τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ κόσμου.

Ἡράκλειτος. Ἐνῶ οἱ τρεῖς Μιλήσιοι καταγίνονται κυρίως εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῆς πρώτης Ἀρχῆς, ἐξ ἧς καὶ εἰς ἣν καταλήγουν τὰ πάντα, ὁ Ἡράκλειτος στρέφει τὴν προσοχὴν του ἰδιαιτέρως εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν γένεσιν καὶ ζωὴν τοῦ κόσμου. Ἀποστρέφεται τὴν πολυγνωσίαν τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες πιστεύουν εἰς τοὺς ἀοιδούς καὶ ζητοῦν νὰ διδαχθοῦν ὑπὸ τοῦ ὄχλου, «ὁμίλω», μὴ γνωρίζοντες ὅτι «οἱ πολλοὶ κακοί, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί». Ἀρχίζει ἤδη ἡ ἀντίδρασις κατὰ τῆς γνώσεως διὰ τὸ ἄκαρπον τῆς ὁποίας περιφρονοῦνται οἱ πολυμαθεῖς. Τὸν Ἡράκλειτον συναρπάζει κατ' ἐξοχὴν τὸ μεγαλειῶδες φαινόμενον τῆς ζωῆς ἐν τῷ κόσμῳ καὶ δὴ ἡ ἑκτακτος ἀρμονία, ἣτις παρατηρεῖται ἐν τῇ ζωῇ, παρὰ τὰς ἐπὶ μέρους ἀντιθέσεις. Εἰς τὴν ἀρμονίαν αὐτὴν τῶν ἀντιθέσεων ἐν τῷ γίγνεσθαι τοῦ κόσμου εὐρίσκει ὁ φιλόσοφος τὸ Πᾶν. «Τὰ πάντα ῥεῖ» ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ὡς ἓνας αἰώνιος ποταμός. Ἐκάστη στιγμὴ ἀντιπροσωπεύει καὶ ἄλλον κόσμον. Εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐδεὶς καταβαίνει δις οὐδὲ τὸ αὐτὸ ὄν δυνάμεθα νὰ θίξωμεν δις. Μὲ τοιαύτην καταπληκτικὴν ταχύτητα διαλύονται καὶ ἐπανασυγκεντροῦνται, πλησιάζουν καὶ ἀπομακρύνονται, τὰ στοιχεῖα τοῦ παντός. «Ποταμῶ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ... οὐδὲ θνητῆς οὐσίας δις ἀψασθαι κατὰ ἕξιν τῆς αὐτῆς· ἀλλ' ὀξύτητι καὶ τάχει μεταβολῆς σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει (μᾶλλον δὲ οὐδὲ πάλιν οὐδ' ὕστερον, ἀλλὰ ἅμα συνίσταται καὶ ἀπολείπει) καὶ πρόσεισι καὶ ἄπεισι (³).

1. Diels B, 1, A 5.

2. Diels B 2.

3. Diels B, 91, 12.

Πρὸ τῆς τοιαύτης ἀρμονικῆς κινήσεως τῶν πάντων δὲν ζητεῖ πλέον ὁ φιλόσοφος Θεὸν δημιουργὸν ἢ καὶ συντηρητὴν τοῦ κόσμου. Δέχεται καὶ ὁ Ἡράκλειτος ὡς πρώτην Ἀρχὴν καὶ βάσιν τῆς γενέσεως τὸ πῦρ, ὅπερ ἀπτόμενον καὶ σβεννύμενον παράγει τὸν ὅλον ὠραῖον κόσμον. Ἐξ αὐτοῦ γίνονται τὰ πάντα καὶ εἰς αὐτὸν ἀναλύονται τὰ πάντα. Τὸ ἐν πῦρ γίνεται πολλά καὶ τὰ πολλά γίνονται θαυμαστῶς ἐν. Τὸν φιλόσοφον ὁμῶς συναρπάζει ἰδιαιτέρως ἡ ὠραιότης τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἐκ τούτου καὶ ὁ ἐνθουσιασμός του ὁ ὑπέρμετρος διὰ τὴν ἀρμονίαν τῶν ἀντιθέσεων. Αὐτὴ ἡ αἰωνία ἀρμονικὴ ἐναλλαγὴ τῶν ἀντιθέσεων, ἀπὸ τῆς ζωῆς εἰς τὸν θάνατον καὶ ἀπὸ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, ἀπὸ τὴν ἐγρήγορσιν εἰς τὸν ὕπνον καὶ τανάπαλιν, εἶναι τὸ αἰώνιον καὶ ἀναλλοίωτον ζῶν σύμπαν. Τόσον ἀπόλυτος εἶναι ἡ γενικὴ ῥοὴ τῶν πάντων, ὥστε πᾶσα φαινομένη μονιμότης εἶναι αὐταπάτη.

Πρὸ τῆς τοιαύτης ἀρμονικῆς κινήσεως τῶν πάντων δὲν ζητεῖ πλέον ὁ φιλόσοφος θεὸν δημιουργὸν ἢ συντηρητὴν τοῦ κόσμου. Διὰ τοῦτο ἐκσπᾶ εἰς ὕμνον τοῦ αἰωνίου κόσμου. «Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστι καὶ ἔσται πῦρ αἰείζωνον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ σβεννύμενον μέτρα, ταῦτό ἐνι ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ τὸ ἐγρηγορὸς καὶ καθεῦδον καὶ νέον καὶ γηραιόν... τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνα ἔστι, κάκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα».

Αἰώνιος τις «πόλεμος (ἔστι) πατήρ πάντων». Τὸ ἐν διαδέχεται ἐν αἰωνίῳ ῥυθμῶ τὸ ἄλλο. «Πυρὸς θάνατος ἀέρι γένεσις (ἔστι), καὶ ἀέρος θάνατος ὕδατι γένεσις» «νοῦσος ὑγείην ἐποίησεν ἡδὺ καὶ ἀγαθόν, λιμὸς κόρον, κάματος ἀνάπαυσιν (1).

Ὁ Λόγος. Ἐὰν ἐρωτήσωμεν τὸν ἐνθουσιώδη αὐτὸν θαυμαστήν τοῦ κόσμου, πῶς ἐπὶ τέλους δύναται νὰ συλλάβῃ τὴν ἀρμονίαν καὶ τὴν ἐνότητα μέσα εἰς διαρκῆ ῥοὴν τῶν πολλῶν, τότε θὰ ἀνοίξῃ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του διὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ τὸ μυστικὸν ἑλατήριον τοῦ μεγάλου τοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Τὴν μυστηριώδη ὠραιότητα τῆς φύσεως εὔρεν ὁ φιλόσοφος εἰς τὸν Λόγον, ὅστις κρύπτεται—ἀόρατος καὶ ἀκατάληπτος δυστυχῶς εἰς τοὺς πολλοὺς—ὀπισθεν τῆς ῥυθμικῆς αὐτῆς ῥοῆς τῆς ζωῆς. Αὐτὸς μόνος εἶναι ἡ αἰτία καὶ ὁ νόμος τῆς ῥυθμικῆς συνδέσεως τῶν ἀντιθέσεων εἰς τὴν ὠραίαν ἀρμονίαν τῆς ζωῆς. Εἶναι ὁ κοινὸς νοῦς, ὁ θεῖος νόμος, ὅστις δύναται νὰ ἐνώνῃ εἰς ἀρμονίαν τὰς πολλὰς ἀντιθέσεις, ὥσπερ ἡ λ ὕ ρ α

1. Diels B, 53, 76, 111. τὸ ἀεικίνητον καὶ ἀείτροπον εἶναι τὸ γινώρισμα τῆς Πρώτης Ἀρχῆς. Αὐτὴ εἶναι τὸ πῦρ, ὡς τὸ καταλληλότερον διὰ τὴν κίνησιν καὶ μεταβολήν. Ὁ κόσμος χωρῶν πρὸς τὰ ἄνω γίνεται ὅλως πῦρ, «ἐκπύρωσις» καὶ οὕτω τελειώνει μία περίοδος.

καὶ τὸ τ ὀ ξ ο υ. Αὐτὸς μᾶς ἰσχυροποιεῖ εἰς τὸ νοεῖν καὶ ἐξ αὐτοῦ, ὡς τοῦ γενικοῦ νόμου, τρέφονται ὅλοι οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι.

Εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός, διότι διὰ τὸν Ἡράκλειτον Θεὸς εἶναι ἡ ὄλη γένεσις. Μόνον ὅταν αὐτοῦ κατορθώσωμεν νὰ ἀκούσωμεν, ὅταν ἡ σκέψις μας ἀκολουθῇ αὐτόν, τὸν κοινὸν λόγον ἐν τῷ παντί, μόνον τότε θὰ δυνηθῶμεν νὰ κατανοήσωμεν τὰ μεγαλεῖα τοῦ κόσμου καὶ τὴν θαυμαστὴν Ἐνότητα ἐν τοῖς πολλοῖς. Οὐδέποτε ἀπὸ τοὺς ἀβεβαίους λόγους τοῦ φιλοσόφου ἢ καὶ ἄλλου οἴουδῆποτε δὲν θὰ ἐπιτύχωμεν τοῦτο. «Οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν εἶναι ἐν πάντα εἶναι. Διὸ δεῖ ἐπεσθαι τῷ ξυνῶ, τουτέστι τῷ κοινῶ· ξυνὸς γάρ ὁ κοινός. Τοῦ λόγου δὲ ὄντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν» (1).

Τὴν ἀκριβῶς ἐννοεῖ «ὁ σκοτεινὸς» οὗτος φιλόσοφος ὑπὸ τὸν Λόγον δὲν εἶναι ἐντελῶς σαφές. Εἶναι αἱ πρῶται προσπάθειαι λογικῆς κατανοήσεως τῆς μυστικῆς δυνάμεως, ποὺ λειτουργεῖ ὅπισθεν τῆς φύσεως καὶ ἥτις διὰ τὴν φιλοσοφίαν θὰ μένη πάντοτε ἀγνωστος, ἀλλὰ καὶ θὰ συλλαμβάνεται πάντοτε ὡς ἡ κυρία αἰτία παντὸς ὠραίου ἐν τῇ φύσει, ἐν τῇ γενέσει.

Ὁ Λόγος συλλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ὡς ἡ ὅπισθεν τῶν μεταβλητῶν ὄντων κατὰ νοῦν ἐνεργοῦσα δύναμις. Αὐτὴ συγκρατεῖ εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα καὶ ἐγγυᾶται τὴν ποθητὴν ἐνότητα καὶ ἐξασφαλίζει τὴν θαυμαστὴν ἁρμονίαν παρὰ τὰς ἀντιθέσεις καὶ τὴν ἀδιάκοπον ῥοὴν τῶν πάντων. Πληρέστερον δὲν μᾶς προσδιορίζει τοῦτον ὁ φιλόσοφος.

Εἶναι τὰ ἀνέκφραστα μυστικὰ τῶν φιλοσόφων, διὸ καὶ μένουσιν τὰ ὀλιγώτερον μνημονευόμενα καὶ ἐξηγούμενα καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων. Πάντως ὁ Ἡράκλειτος—πρῶτος ἴσως κληθεὶς φιλόσοφος—ἀνεγνωρίσθη καὶ ὡς πατὴρ τῆς περὶ Λόγου διδασκαλίας. Αὐτὸς θὰ χρησιμεύσῃ ἀργότερον ὡς ὁ κύριος διδάσκαλος τῶν Στωικῶν, ὧν ἡ φιλοσοφία δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ περὶ Λόγου φιλοσοφία, καὶ ἥτις περὶ Λόγου φιλοσοφία ἐπέπρωτο νὰ συνδεθῇ καὶ πρὸς τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν.

Ἐλεᾶται. Τὴν Ἐλεατικὴν Σχολήν, σύγχρονον τῶν Πυθαγορείων, χαρακτηρίζει ἰδιαιτέρως ἡ θεοσέβεια. Ἡ Ἀλήθεια ἐξετάζεται μᾶλλον ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ θείου, ὡς τῆς αἰτίας τοῦ παντὸς—καίτοι καὶ αὐτοὶ «περὶ φύσεως» γράφουν. Ἐὰν ὁ Ἡράκλειτος ἐθαύμασεν ἰδιαιτέρως τὴν γένεσιν τοῦ κόσμου καὶ ἔδωσεν εἰς τὰ φαινόμενα ἰδιαιτέραν τινὰ σημασίαν, ὅλως ἀντιθέτως οἱ τῆς Ἐλεατικῆς Σχολῆς ἀρνοῦνται τελείως τὰ κινούμενα καὶ δέχονται τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς μόνου Ἀκινήτου ὄντος.—Διὰ τοῦτο ἐκλήθησαν ἐνισταί.—Τὰ πολλὰ φαινόμενα δὲν ὑπάρχουν κἂν. Μόνον τὸ ἐν, ὑπάρ-

1. Diels B, 1, 50, 2.

χει, ὡς θεὸς ἢ καὶ ὡς ὁ ὅλος κόσμος λαμβανόμενον. Τοῦτο εἶναι αἰώνιον, χωρὶς γένεσιν καὶ χωρὶς τέλος· ἀναλλοίωτον, πάντα τὸ αὐτὸ μένον! «ἀγεννητον ἔον καὶ ἀνώλεθρον ἐστίν, ἔστι γὰρ οὐλομελές τε καὶ ἀτρεμές ἡδ' ἀτέλεστον (μὴ ἔχον τέλος πρὸς ὃ ἀποβλέπει) οὐδὲ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἔστιν ὁμοῦ πᾶν, ἐν συνεχές» "Ὅλα τὰ λοιπὰ φαινόμενα εἶναι ἀπλῶς μία ψευδαίσθησις τῶν ἀπατηλῶν αἰσθήσεών μας. Οὐδὲν γίγνεται, οὐδεμία πραγματικὴ κίνησις ὑπάρχει (¹).

Ξενοφάνης. Ὁ Ξενοφάνης δὲν ἔχει ἀκόμη καθορίσει σαφῶς τὴν περὶ κόσμου διδασκαλίαν του. Δὲν ἀρνεῖται τελείως τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων, πλὴν ζητῶν νὰ κατοχυρώσῃ τὴν ἐνότητα καὶ τὸ ἄφθορον αὐτοῦ ταυτίζει τοῦτον πανθειστικῶς πρὸς τὸν Θεόν, ὡς τὴν ἀρχὴν τοῦ παντός. «Ξενοφάνης δὲ πρῶτος ἐνίσας οὐδὲν διεσαφήνισεν... ἀλλ' εἰς τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀποβλέψας τὸ ἐν εἶναι φησι τὸν θεόν». «Μίαν δὲ τὴν ἀρχὴν ἦτοι τὸ ὄν καὶ πᾶν... τὸ γὰρ ἐν τοῦτο καὶ πᾶν θεὸν ἔλεγεν ὁ Ξενοφάνης». Ὑπεραμύνεται δὲ τῆς ἐνότητος, τοῦ ἀγεννήτου καὶ τῆς αἰδιότητος τοῦ θεοῦ. Ὁ θεὸς πρέπει νὰ εἶναι εἷς, ἀνόμιος πρὸς τὸν ἄνθρωπον κατὰ πάντα. Μέγιστος μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. "Ὅλος νοῦς, ἀκοή καὶ ὄρασις, ἀκίνητος καὶ ἀμετάβλητος. Τοῦτον οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ εὐφημοῦν, νὰ λατρεύουν καὶ νὰ παρακαλοῦν, ὅπως τῇ βοήθειᾳ Αὐτοῦ δικαιπραγοῦν ἐν τῇ ζωῇ. «Χρὴ δὲ πρῶτον μὲ θεὸν ὑμνεῖν εὐφρονας ἀνδρας εὐφήμοις μύθοις καὶ καθαροῖσι λόγοις· σπείσαντας δὲ καὶ εὐξαμένους τὰ δίκαια δύνασθαι πρήσσειν» (²).

Παρμενίδης. Σαφέστερον κηρύττει τὸν πόλεμον ἐναντίον τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου τῶν πολλῶν ὁ μαθητὴς τοῦ Ξενοφάνους Παρμενίδης, ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλεατικῆς Σχολῆς.

Τὴν θεολογίαν τοῦ Ξενοφάνους τὴν κάμνει ὄντολογία ὁ Παρμενίδης. Ταυτίζει τὸ ὄν πρὸς τὸ πᾶν. Εἰς τὴν ἀέναον κίνησιν καὶ ῥοήν τῶν πάντων τοῦ Ἡρακλείτου ἀντιτάσσει τὸ ἐνιαῖον καὶ ἀκίνητον τοῦ αἰδίου ὄντος, ὅπερ ταυτίζει πρὸς τὸ πᾶν. Τὸ πᾶν τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ

1. Diels B, 34, 38.

2. Diels 31, 23, 24, 31. «Εἷς θεὸς ἐν με θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος, οὔτε δέμας θνητοῖσιν ὅμοιος οὐδέ νόημα... εὐλος ὄρᾳ εὐλος δὲ τ' ἀκούει». Ὡς κράτιστος ὁ θεὸς εἶναι εἷς, μόνος αὐτὸς ὑπάρχων, αἰώνιος, οὔτε γίγνεται (ὡς τὰ λοιπὰ ὄντα) οὔτε ἀπόλλυται «ἀδύνατον (γὰρ) εἶ τι ἐπιγίγνεσθαι... αἰδίου μὲν οὖν διὰ ταῦτα τὸν θεόν... κράτιστον, ἕνα» καὶ εὐχὴ «δύο ἢ πλείους». Diels A, 28 B 11, 23. Δυστυχῶς ὁμως ἕκαστος παριστᾷ τὸν θεὸν κατὰ τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν. Οἱ μὲν Αἰθίοπες «σιμούς καὶ μέλανας», οἱ δὲ Θρᾷκες «γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς». Diels B 15. Ἐπιτίθεται δὲ κατὰ τοῦ Ὀμήρου καὶ Ἡσιόδου, οἵτινες «πάντα θεοῖσιν ἀνέθηκαν... κλέπτειν μοιχεύειν καὶ ἀλλήλους ἀπατεῖιν».

ἀρχὴ ἐξ οὗ καὶ εἰς ὃ καταλήγουν τὰ πάντα, ἀλλ' εἶναι τὸ ὄντως καὶ μόνως ὄν. Ἐνιαῖον, συνεχές καὶ ἀδιαίρετον καθ' ἑαυτό.

Τὸ πᾶν συλλαμβάνει ὡς ἓν, διότι πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει εἶναι ὁμοιον κατὰ τὴν οὐσίαν. Ὡς ὁμοιον εἶναι ἐνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον. Ἐκτὸς τοῦ ἑνὸς τούτου ὡς ὄλου οὐδὲν ὑπάρχει. Διὰ τοῦτο δὲν θέλει ὁ φιλόσοφος οὐδὲ κἄν σκέψιν νὰ κάνη περὶ ὑπάρξεως τινος ἐκτὸς τοῦ ἑνὸς ὄντος. Ἐὰν ὑπῆρχε κάτι ἐκτὸς τοῦ ὄντος, θὰ ἦτο τὸ «μὴ ὄν». Τοῦτο ὅμως ὁ φιλόσοφος δὲν θέλει οὔτε νὰ διανοηθῆ, οὔτε νὰ ἐκφρασθῆ.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι θεία ἀποκάλυψις. Πάντα ὅσα βλέπομεν εἶναι αὐταπάτη τῶν αἰσθήσεων. Καὶ τότε πῶς θὰ εὕρωμεν τὴν ἀλήθειαν, ἀφοῦ ἡμεῖς ζῶμεν εἰς τὸν ψευδῆ τοῦτον κόσμον τῶν αἰσθήσεων; Διὰ τοῦ νοῦ, διὰ τοῦ πνεύματος ἡμῶν, διότι πνεῦμα εἶναι τὸ ὄν. Ἡ μᾶλλον δι' Ἀποκαλύψεως θείας, διότι θεία Ἀποκάλυψις εἶναι ἡ Ἀλήθεια.

Πλήρης μυστικισμοῦ ἐκφράζεται ὁ φιλόσοφος πῶς ζητεῖ καὶ εὕρισκε τὴν ἀλήθειαν ἔξω τοῦ κόσμου. Κατὰ τὴν ζήτησιν τῆς ἀληθείας ὁδηγεῖται ὑπὸ τῶν θεραπεινίδων τοῦ ἡλίου, «Ἡλιάδες Κοῦραι», πέραν τῶν ὀρίων τῆς νυκτός, πρὸς τὸ φῶς, ὅπου ἡ θεὰ Δίκη, αὐστηρὰ φρουρός, φυλάττει τὸ βασίλειον τῆς ἀληθείας. Εἰς τὴν θερμὴν παράκλησιν τῶν παρθένων ἀνοίγει ἡ Δίκη τὴν θύραν, λαμβάνει αὐτὸν ἀπὸ τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν χαιρετᾷ λέγουσα: «χαῖρε, ὦ νέε, εἰς τὴν ὁδὸν ταύτην ποὺ ἐβάδισες καὶ ἦτις εἶναι ξένη πρὸς τὰ ἀνθρώπινα, δὲν σὲ ἔστειλε καμμία κακὴ μοῖρα ἀλλὰ «θέμις τε δίκη τε». Διὰ τοῦτο καὶ θὰ σὲ πληροφορήσωμεν τόσον περὶ αὐτῆς τῆς καρδίας τῆς ἀληθείας «ἀληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμές ἦτορ», ὅσον καὶ περὶ τῶν δοξῶν τῶν ἀνθρώπων, αἵτινες δὲν παρέχουν ποτὲ βεβαίαν ἀλήθειαν. «Βροτῶν δόξας, τοῖς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθής». Οὕτω δέχεται ὁ Παρμενίδης τὴν πρώτην Ἀποκάλυψιν περὶ τῆς ἀληθείας: «ὅπως ἔστιν τε καὶ οὐκ ἔστι μὴ εἶναι» (τὸ ὄν ὑπάρχει, τὸ δὲ μὴ ὄν οὐκ ἔστι).

Ἡ πεποίθησις εἰς τὴν γνῶσιν ἔχει κλονισθῆ καὶ μετ' αὐτῆς κλονίζεται ἡ πίστις πρὸς τὴν ὑπαρξιν καθόλου. Ὁ κλονισμὸς ὅμως τῆς πίστεως κλονίζει ἐκ θεμελίων καὶ τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ πεισθῆ ὁ φιλόσοφος ὑπὸ τῆς θεᾶς Δίκης, ὅτι τὸ ὄν ὑπάρχει ὄντως, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται κἄν νὰ σκεπτώμεθα τὸ ἀνύπαρκτον «μὴ ὄν». Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου τὸ μὴ ὄν; Ὁ νοῦς συλλαμβάνει μόνον τὸ ὄν, τὸ μόνον ἀντικείμενον τῆς νοήσεως.

Τοῦτο εἶναι ἡ μόνη ὁδὸς πρὸς πειθῶ, διότι τοῦτο ἀκολουθεῖ τῆ ἀληθείᾳ. «Πειθοῦς ἔστι κέλευθος ἀληθείῃ γὰρ ὀπηδεῖ». Ὑπάρχει λοιπὸν τὸ ὄν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀπελπίζεται ὁ ζητῶν ἀνθρώπος. Πλὴν οὐχὶ διὰ τῶν ὀμμάτων καὶ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς γλώσσης, ἀλλὰ διὰ τοῦ λόγου ὀφείλει νὰ ζητῆ τὴν ἀλήθειαν ταύτην ὁ ἀνθρώπος. Μόνον ἡ νόησις εὐ-

ρίσκεται εἰς σχέσιν πρὸς τὸ ὄντως ὄν, διότι τὸ αὐτὸ ὄν δύναται καὶ νὰ νοηθῆ καὶ νὰ ὑπάρχη. Μόνον ὁ νοῦς συλλαμβάνει τὸ πραγματικὸν ὄν, ἀλλὰ καὶ μόνον τὸ πραγματικὸν ὄν δύναται νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς—ποτέ τὰ πολλά, ρευστὰ καὶ ἀπατηλὰ φαινόμενα. Μόνον δὲ ὅ,τι δύναται νὰ ὑπάρχη πραγματικῶς, δύναται καὶ νὰ νοηθῆ. «Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶ τε καὶ εἶναι». Χωρὶς τὸ ὄν δὲν δύναμεθα νὰ ἐννοήσωμεν, διότι τὸ αὐτὸ εἶναι τὸ νοεῖν καὶ ἡ σκέψις ὅτι ὑπάρχει τὸ ὄν. «Ταὐτὸν δ' ἐστὶ νοεῖν τε καὶ οὔνεκεν ἐστὶ νόημα. Οὐ γὰρ ἄνευ ἐόντος, ἐν ᾧ πεφρατισμένον ἐστὶ, εὐρήσεις τὸ νοεῖν». Τὸναντίον τὸ μὴ ὄν οὔτε ὑπάρχει, οὔτε νοεῖται, οὔτε λέγεται. «Οὔτε γὰρ ἂν γνοίης τὸ μὴ ἐόν—οὐ γὰρ ἀνυστὸν—οὔτε φράσαις». Τὸ ὄν τοῦτο εἶναι τι τὸ τέλειον, ἀδιαίρετον, ἐν αἰωνίῳ παρόντι. Οὔτε παρελθόν, οὔτε μέλλον ἰσχύει δι' αὐτό. «Ἀγέννητον ἐόν καὶ ἀνώλεθρον, ἐστὶ γὰρ οὐλομελές τε ἀτρεμές ἢ δ' ἀτέλεστον (μὴ ἔχον τέλος πρὸς ἃ ἀποβλέπει) οὐδέ ποτ' ἦν οὐδ' ἐστὶ, ἐπεὶ νῦν ἐστὶν ὁμοῦ πᾶν, ἐν συνεχῆς» (1).

Ἡ πεποίθῃσις εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ αἰετῶς μεταβαλλομένου κόσμου ἔχει κλονισθῆ. Ἦδη ὁ Ἡράκλειτος ὑπηνίχθη τὸ ἀδύνατον τῆς ἀληθοῦς γνώσεως. Διὰ τοῦτο ἀπεστρέφετο τὴν πολυγνώσιαν τῶν ἀνθρώπων ὡς ἄκαρπον. Κατηγόρει δὲ τοὺς ἀοιδούς καὶ ποιητάς, διότι ἤντλουν τὰς γνώσεις τῶν ἀπὸ τοῦ ὄχλου. Οἱ πολλοὶ εἶναι «κακοὶ καὶ ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί». Διὰ τοῦτο καὶ προέτρεπε νὰ προσέχουν τὸν Λόγον τὸν κοινόν. Δὲν ἠθελε δὲ τὴν γνῶσιν τῶν αἰσθήσεων πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας, διότι «Κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώπων ὄφθαλμοὶ καὶ ὠτα, βαρβάρους ψυχὰς ἔχόντων». Ὁ ρευστὸς κόσμος τῶν αἰσθήσεων δὲν δίδει εἰς τὸ ζητοῦν πνεῦμα σαφῆ καὶ βεβαίαν γνῶσιν. Καὶ ἂν τις εἶπῃ ποτέ τὴν ἀλήθειαν οὐχὶ κατ' ἐπίγνωσιν, ἀλλ' ὡς ἀπλήν δοξασίαν. «Τὸ μὲν οὔν σαφὲς οὔτις ἀνὴρ ἶδεν οὐδέ τις ἔσται εἰδῶς... εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπῶν, αὐτὸς ὁμως (ὁ εἰπῶν) οὐκ οἶδε· δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται». Φαίνεται ὅτι οἱ θεοὶ ἀποκαλύπτουν τὴν ἀλήθειαν βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον εἰς τοὺς ζητοῦντας αὐτήν. «Οὔτοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖσι ὑπέδειξαν, ἀλλὰ χρόνῳ ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἅμεινον».

Ἐπειδὴ ὁμως ἡ κλονισθεῖσα γνῶσις ἀναφέρεται εἰς τὸν πρὸ ἡμῶν ἀβέβαιον κόσμον, ἀρχίζει ἤδη νὰ κλονίζεται ἡ πίστις καὶ πρὸς αὐτήν τὴν ὑπαρξίν τοῦ κόσμου. Ὄπου λείπει ἡ βεβαία γνῶσις ἐκεῖ καὶ οὐδεμία βεβαία πραγματικότης ὑπάρχει. Οὔτω συνδέεται ἀρρήκτως ἡ γνῶσις πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀμφιβολία περὶ τὴν γνῶσιν ἐπάγεται τὴν ἀμφιβολίαν καὶ περὶ τὴν πραγματικότητα. Διὰ τοῦτο οἱ Ἐλεᾶται στρέ-

1. Diels 8, 2 ἐ. 8, 20 «εἰ γὰρ ἐγένετ' οὐκ ἐστὶ, οὐδ' εἶπτε μέλλει ἐσεσθαι». Τὸ ὄν δὲν γίνεται κατ' οὐδένα τρόπον.

φονται πρὸς τὸν ὅλον κόσμον, θεωροῦντες αὐτὸν ὡς ἓν σύνολον καὶ ζητοῦντες εἰς τὴν ἐνότητα αὐτοῦ νὰ ἐξασφαλίσουν καὶ τὴν βεβαιότητα τῆς ὑπάρξεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἀδιαφοροῦν τελείως πρὸς τὴν ἐπὶ μέρους γένεσιν τοῦ κόσμου. Ὁ Παρμενίδης, ἀνήσυχος πρὸ τῆς ροῆς τῶν πάντων, χωρεῖ ἀνικανοποίητος πέραν τῶν ἐπὶ μέρους εἰς τὸ ὄν γενικῶς. Ἡ πεποίθησις του ὅτι «ἐστὶ» τὸ ὄν καὶ μόνη δύναται νὰ τὸν ἡσυχάσῃ. Οὕτω τὸ ὄν εἶναι ἀπαραίτητόν τι ἀντικείμενον τῆς νοήσεως. Ὡς τοιοῦτον δέον νὰ εἶναι τι τὸ σταθερόν, βέβαιον, ἀμετάβλητον, συνεχές, ἔμπλεον» ἐόντος» κατὰ τε τὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον καὶ οὐχὶ ἡ αἰώνιος ροὴ τῶν φαινομένων.

Δι' ἡμᾶς σήμερον εἶναι ἀκατανόητος ἡ ὁδὸς αὕτη τῆς ἐρεύνης, καὶ ὅμως αὐτὴν ἐβάδισεν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ἐν τῇ προσπάθειά του ὅπως συλλάβῃ τὴν πραγματικότητα. Εἰς τὰς σκέψεις αὐτὰς διακρίνει τις τὴν ἀγωνίαν τῆς ψυχῆς τοῦ ἐρευνῶντος ἀνθρώπου πρὸ τῆς ἀβεβαιότητος τοῦ μεταβαλλομένου κόσμου. Δὲν δύναται οὐδὲ κἂν νὰ σκεφθῇ γένεσιν τοῦ ὄντος, διότι γένεσις τινος ἐν χρόνῳ φέρει ἀμέσως τὴν ἰδέαν, ὅτι τοῦτο «δὲν ὑπῆρχε πρότερον». Τοῦτο ὅμως μᾶς φέρει πρὸ τοῦ φοβεροῦ μηδενός, πρὸ τοῦ χάους. Ἐπὶ τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ καὶ μόνον ἰλιγγιᾷ ὁ νοῦς τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ χωρὶς θρησκείαν ἄνθρωπος φθάνει μόνον εἰς τὴν Πρώτην Ἀρχὴν, τῆς ὁποίας διαπιστώνει τὴν ἀνάγκην. Ἡ Πρώτη Ἀρχὴ ὅμως εἶναι αὐτὸς ὁ Θεὸς καὶ ἐδῶ ὁ «τόπος ἅγιός ἐστι» διὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀτενίσῃ ἐκεῖ ἀπ' εὐθείας. Δὲν δύναται νὰ χωρήσῃ εἰς περαιτέρω λογικὴν ἐρευναν. Βλέπει τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἀνθρώπου πρὸ τῶν μεγάλων αἰνιγμάτων καὶ διὰ τοῦτο φαίνεται ὡς σκεπτικός.

Οὕτως ἀφηρημένως χωρῶν ὁ Παρμενίδης ἀπέδωκε τὸν κόσμον τῆς γενέσεως τῶν πολλῶν εἰς τὰς ἀπατηλὰς αἰσθήσεις καὶ συνεταύτισε τὸν κόσμον ποῦ εἶναι ἀντικείμενον τοῦ νοῦ πρὸς τὸν κόσμον τῆς πραγματικότητος, γενόμενος οὕτω ὁ ὁδηγὸς εἰς τὸν ἰδεαλισμὸν.

Ὁ Ἀριστοτέλης καλεῖ αὐτὸν «φυσικὸν ἀφύσικον» ὡς μὴ ἐξετάζοντα πλέον τὸν φυσικὸν κόσμον. Ἡ θεωρία του ὅμως περὶ διακρίσεως μεταξὺ τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς διὰ τοῦ νοῦ ἀποκτωμένης γνώσεως, ὡς δόξα καὶ ἀλήθεια, θὰ μένη δι' ὅλην τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν μετὰ τὴν ἀντιστοιχίαν πάντοτε πρὸς τὸ γίνεσθαι καὶ τὸ εἶναι. Αἱ αἰσθήσεις θὰ μᾶς δίδουν τὴν «δόξαν»,—τὴν δοξασίαν τῶν πολλῶν ἀνθρώπων τὴν ἐπὶ τῶν πολλῶν, τῶν γιγνομένων, ἀντικιμένων ἀναφερομένην. Ὁ νοῦς θὰ μᾶς δίδῃ τὴν ἀλήθειαν τὴν ἐπὶ τοῦ ὄντως ὄντος ἀναφερομένην. Πολλότης, ἀντιθέσεις, ἀλλαγὴ, μεταβολὴ τῶν πολλῶν ὄντων δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ αὐταπάτη τῶν ἀσθενῶν αἰσθήσεών μας, δι' ὧν συλλαμβάνομεν ταῦτα. Τὸ ἓν, τὸ αἰεὶ ὄν, τὸ πάντα ὁμοιον ἑαυτῷ, ὡς καθαρὰ σύλληψις τοῦ νοῦ, θὰ εἶναι

τὸ καθαυτὸ ὄν, τὸ «ὄντως ὄν». Ὁ κόσμος τοῦ νοῦ εἶναι ὁ κόσμος τῆς καθαρᾶς πραγματικότητος. Νοεῖν καὶ εἶναι θεωροῦνται ταυτόσημα». (N. Λούβαρις. Ἰστ. Φιλ. 47).

Ἐμπεδοκλῆς. Μετὰ τὴν ἰδεατὴν σύλληψιν τῆς ἐνότητος τοῦ κόσμου, ὡς τινος ὅλου ἀμεταβλήτου, τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα στρέφεται καὶ πάλιν πρὸς τὴν ἔρευναν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὅστις παρὰ τὴν «ρόην» αὐτοῦ ἴσταται ἐν ταῦτοις πρὸ ἡμῶν ὡς τις πραγματικότης ἀξιοθαύμαστος.

Πρῶτος ὁ Ἀκραγαυτῖνος Ἐμπεδοκλῆς, ἀνικανοποίητος ἀπὸ τὰς ἀκρότητας τῶν προκατόχων του ἐπιχειρεῖ νὰ συμβιβάσῃ τὰς θεωρίας τῶν Ἐλεατῶν ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ Ἡρακλείτου ἀφ' ἑτέρου, δεχόμενος ἐνότητα ἅμα καὶ πολλότητα τοῦ κόσμου. Τὴν μεταβολὴν ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναλλοίωτον αὐτοῦ.

Βάσις τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου εἶναι δι' αὐτὸν τέσσαρα στοιχεῖα «πρὸς τοῖς εἰρημένοις (ὔδωρ, ἀήρ, πῦρ) γῆν προσθεῖς τέταρτον».

Γένεσις δὲν ὑπάρχει, οὐδὲ τελειωτικὸς θάνατος τῶν ὄντων, ἀπλῶς μία διαρκὴς σύνθεσις καὶ διάλυσις τῶν τεσσάρων αὐτῶν αἰώνιων καὶ ἀμεταβλήτων καθ' ἑαυτὰ στοιχείων. «Φύσις οὐδενὸς ἐστὶν ἀπάντων θνητῶν, οὐδέ τις οὐλομένου θανάτοιο τελευτῆ, ἀλλὰ μόνον μεΐξις τε διάλλαξις τε μειγέντων ἐστί» (1).

Ὡς αἴτιον δὲ τῆς ἐνεργείας ταύτης συλλαμβάνει μίαν νέαν διπλῆν ἀρχὴν: τὴν ἀγάπην καὶ τὸ μῖσος. Ὡστε ἄλλοτε ἐξ ἀγάπης ἐνοῦνται τὰ πάντα εἰς ἓν ὅλον, τὸν πραγματικὸν κόσμον, ἄλλοτε τὸ μῖσος διαλύει ταῦτα εἰς πολλά. Τὰ μὲν σωματικὰ στοιχεῖα «τέτταρα, πῦρ καὶ ἀέρα καὶ ὔδωρ καὶ γῆν, αἶδια μὲν ὄντα, πλήθει δὲ καὶ ὀλιγότητι μεταβάλλοντα κατὰ τὴν σύγκρισιν καὶ διάκρισιν, τὰς δὲ κυρίως ἀρχάς, ὑφ' ὧν κινεῖται ταῦτα, Φιλίαν καὶ Νεῖκος...». «Ἄλλοτε μὲν φιλότητι συνερχόμενα εἰς ἓν ἅπαντα, ἄλλοτε δ' αὖ δίχ' ἕκαστα φορεύμενα Νεῖκος ἔχθει». Ὡστε διπλοῦς ὁ κόσμος· εἰς καὶ πολλά «τοτὲ μὲν γὰρ ἐν ηὐξήθη μόνον εἶναι ἐκ πλεόνων, τότε δ' αὖ διέφυ πλέον ἐξ ἐνὸς εἶναι» (2).

Ἀναξαγόρας. Σύγχρονος τοῦ Ἐμπεδοκλέους ὁ Ἀναξαγόρας δέχεται ὡς βάσιν τοῦ κόσμου οὐχὶ τὰ τέσσαρα γνωστὰ στοιχεῖα—δὲν ἱκανοποιεῖται δι' αὐτῶν— ἀλλὰ ἄπειρα τοιαῦτα κατὰ τε τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ποιότητα αὐτῶν. Ταῦτα εἶναι αἰώνια καὶ ἀναλλοίωτα. Ἐκ τῆς συνθέσεως δὲ τούτων γίνεται ὁ κόσμος.

Καὶ τὸν Ἀναξαγόραν ἀπασχολεῖ τὸ πρόβλημα, ὅτι ἐκ τοῦ μηδενὸς οὐδὲν γίνεται, καί, ὅτι τὸ ὄν ἀδύνατον νὰ μεταβῆ εἰς μηδέν. Διὰ τοῦτο ἡ παρατήρησις χωρεῖ περαιτέρω. Διὰ τὴν

1. Diels B. 8.

2. Diels A, 28 B, 17, 7 ε. (Δέχεται καὶ τέσσαρας περιόδους τοῦ γίγνεσθαι Hirschberger σελ. 34).

κατανόησιν τοῦ ἀγεννήτου τοῦ κόσμου ἐδέχθη ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν σειράν ἐν τῶν τεσσάρων στοιχείων, ἐν τέλει δὲ καὶ τὰ τέσσαρα ὁμοῦ. Πλὴν γεννᾶται ἢ ἐρώτησις πόθεν ἢ διαφοροποιήσις αὐτῶν. Πῶς αἱ τρίχες, τὰ ὄστᾶ κ.λ.π. προέρχονται ἐκ τῆς γῆς ἢ τοῦ ἀέρος; Πόθεν τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν; Τὰ ἐρωτήματα δὲν τελειώνουν ποτέ. Διὰ τοῦτο συλλαμβάνει ὁ φιλόσοφος τὴν ὑπαρξιν ἀπείρων στοιχείων, «χρημάτων» ὡς τὰ ὀνομάζει. Τόσα, ὅσα ἀκριβῶς καὶ τὰ ἀπειρα ὄντα ἐν τῇ φύσει. «Σπέρματα» ἀπειρα ἔχοντα ἤδη τὴν μορφήν τῶν ὄντων ἐν ἑαυτοῖς. «Ὅμοῦ πάντα χρήματα ἦν ἀπειρα καὶ πλῆθος καὶ σμικρότητα»... «πάντα ἴσα αἰ» καθ' ἑαυτά. Τὸ δὲ γίνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι, παρατηρεῖ ὁ φιλόσοφος, «οὐκ ὀρθῶς νομίζουσιν οἱ Ἕλληνες», οὐδὲν γὰρ χρήμα γίγνεται οὐδέ ἀπόλλυται, ἀλλὰ ἀπὸ ἐόντων χρημάτων συμμίσγεται καὶ διακρίνεται» (¹).

Ο ΝΟΥΣ

Ἡ παρατηρητικότητα τοῦ Ἀναξαγόρα, ἣτις ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν «ἀπείρων χρημάτων καὶ σπερμάτων», ὠδήγησε τοῦτον καὶ εἰς τὴν σύλληψιν τοῦ ΝΟΥ. Τὸ ὠραῖον καὶ τὸ καλὸν ἐν τῷ κόσμῳ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προῆλθεν ἐκ τύχης ἢ ἐξ ὑλικῆς τινος ἀρχῆς. Ἀνάγκη Νοῦ τινος, ὅστις κατὰ σκοπὸν ρυθμίζει τὸ πᾶν. Ὁ Νοῦς ὅμως δύναται νὰ μένη ἐντὸς τοῦ κόσμου. Ἔρχεται ἔξωθεν καὶ διακοσμεῖ τὴν ὕλην εἰς κόσμον. Πρῶτος ὁ Ἀναξαγόρας ζητεῖ λογικὴν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τοῦ κόσμου ἔξω αὐτοῦ εὕρισκομένην. Πρῶτος δυαδιστῆς διαχωρίζει ὑλικὸν σύνθετον κόσμον καὶ καθαρὸν ἀμειγῆ κόσμον τοῦ πνεύματος. «Οὗτος ἔφη τὴν τοῦ παντός ἀρχὴν νοῦν καὶ ὕλην, τὸν νοῦν ποιοῦντα τὴν δὲ ὕλην γινομένην», «ὄντων γὰρ πάντων ὁμοῦ νοῦς ἐπελθὼν διεκόσμησεν». Ὁ νοῦς εἶναι τι ὅλως διάφορον τῶν ἀπείρων χρημάτων, χωριστὸν πάσης ὕλης ὡς τὸ τελειότατον, λεπτότατον καὶ καθαρώτατον πάντων· «ἀπειρον καὶ αὐτοκρατές» μετ' οὐδὲν μείγμα μεμειγμένος, αὐτοτελής, δι' ἑαυτὸν ὑπάρχων, κρατεῖ πάντων καὶ γινώσκει πάντα «ὅσα ψυχὴν ἔχει καὶ τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάσσω». «Τὰ τε παρελθόντα καὶ παρόντα καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι, «πάντα διεκόσμησε νοῦς» καὶ τῆς ὅλης κινήσεως τοῦ κόσμου αὐτὸς εἶναι αἴτιος (²). Αὐτὸς ἔδωκε τὴν πρώτην κίνησιν εἰς τὰ ὁμοῦ ἔοντα ἀπειρα χρήματα—πλὴν

1. Diels B, 1, 10. 17. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι, ὅτι ὅλοι οἱ φιλόσοφοι τονίζουν μετ' ἐπιμελείας τὴν προῦπαρξιν τῶν στοιχείων. Μέχρι τέλους τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας δὲν θίγεται τὸ πρόβλημα: «πόθεν ἢ ὕλη». Ὁ νοῦς εἶναι συνδεδεμένος πρὸς τὸ εἶναι καὶ ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ «μὴ εἶναι», πρβλ. Heitschberger σελ. 41.

2. Diels A, 42 B, 12. Ἀριστ. Μετ. Α 3. Πλατ. Φαίδ. 98 de.